

[DOI:10.26104/NNTIK.2023.37.49.065](https://doi.org/10.26104/NNTIK.2023.37.49.065)

Уркумбаева А. Б.

ООЗЕКИ АЙТЫЛГАН ЭПИКАЛЫК ТЕКСТТИН ТАБИЯТЫ

Уркумбаева А. Б.

ПРИРОДА УСТНОГО ЭПИЧЕСКОГО ТЕКСТА

A. Urkumbaeva

THE NATURE OF THE ORAL EPIC TEXT

УДК: 801.8 (575.2) (04)

Кайсы гана манасчы болбосун бирөөдөн бир нече жолу угуп, кулагы канып, аны эсине тутуп калып, кайра өзү аткарган учурда, бир адамдан башка адамдарга берилген оозеки тексттин урунттуу саптары сакталып, анын чыгармачылык дараметине жараша импровизациялоо процессиндеги формада (б.а. уккан тексттерди кайрадан иштөө же ага ойлонуп олтурбай төгүп айтып жаңысын түзүүсү) айтылып келет. Алар азыр ушул текстти айткандан кийин бул текстти айтам деп ойлонупайт жана ойлонууга убактылары да жетпейт. Оозеки айтуучулуктун өзүнө таандык өзгөчөлүгү ушунда. Жыйынтыгында, жазма тексттен айырмаланган эпостун оозеки текстти пайда болот. 1995-жылы белгилүү манас таануучу, филология илимдеринин доктору, профессор Ж. Орозобекова залкар манасчы Ш. Азизовдун айткан вариантын микромагниттик кассетага жаздырып алган. Андан кийин аны редакциялап, оңдоп, түздөп китеп формасына өткөрүүгө даярдаган. Бул макалада ушул вариантын мисалында оозеки текстке мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөр талданып, анын табиятын ачып берүүгө аракет жасалат.

Негизги сөздөр: оозеки текст, жазма текст, манасчы, кайталоо, эпитет, импровизация, вариация.

Любой рассказчик запоминает устные тексты, которые он слышит от кого-то, и продолжает их повторять. Основные строки устного текста, передаваемые от одного человека к другому, сохраняются в памяти рассказчика и произносятся в форме в процессе импровизации в соответствии с его творческими способностями. Другими словами, он перерабатывает тексты, которые слышит, или сочиняет их, рассказывая им, не задумываясь. Они не думают о том, чтобы произнести этот текст сейчас, после и как произнесли этот текст, у них нет времени подумать. В этом особенность устной речи. В результате получается устный текст эпоса, отличный от письменного. 1995 году известный манасовед, доктор филологических наук, профессор Ж. Орозобекова записала на микромагнитную ленту версию великого сказочника Ш. Азизова. В этой статье будут проанализированы особенности присущие устному тексту на примере этого варианта, и предпринята попытка раскрыть его природу.

Ключевые слова: устный текст, письменный текст, манасчи, повтор, эпитет, импровизация, вариация.

Any narrator remembers oral texts that he hears from someone and continues to repeat them. The main lines of the oral text, transmitted from one person to another, are stored in the memory of the narrator and are pronounced in the form of improvisation in accordance with his creative abilities. In other words, he processes the texts he hears, or composes them, telling them without thinking. They don't think about saying this text now, after they have said this text and they don't have time to think. This is the peculiarity of oral speech. The result is an oral text of the epic, different from the written one. In 1995, a well-known Manas scholar, Doctor of Philology, Professor Zh. Orozbekova recorded a version of the great storyteller on a micromagnetic tape Azizova. This article will analyze the features inherent in the oral text on the example of this variant, and

an attempt is made to reveal its nature.

Key words: oral text, written text, manaschi, by, epithet, improvisation, variation.

Кыргыз элинин кулк мүнөзү, сөзгө уста, өнөргө бай экендиги элдик оозеки чыгармаларынан эле көрүнүп турат. Алар ой-кыялдарын, туюмдарын жана акыл эсин, турмушунда кыйналганын, жыргап жашаганын, алаамат күндөрдү, бейпилчилик жашоосун оозеки чыгармалар аркылуу туюндуруп келишкен. Биздин козгогон маселебиз ушул чыгармалар оозеки айтылганда кандай өзгөчөлүктөргө ээ экендигин аныктоо.

Эпикалык текст манасчынын оозунда айтылган кезде китептегидей бир кылка болбойт, ал көп учурда бир эле сапты же сөздү улам кийинки текстке жалгаштырып айта берет. Бир караганда бул манасчынын стили болушу мүмкүн, экинчи жагынан окуяны улоо үчүн байламта катары колдонулушу мүмкүн.

Мисалы:

Атандын көрү дүнүйө,

Бүгүн бар да эртең жок.

Ушундай болот дүйнө бок [3, 56-б.].

Бул саптар эпостун тулку боюнда дайыма активдүү көп колдонулган саптар. Окуянын урунттуу жерине келгенде эмоционалдык маанайда өкүнүү, тагдырга баш ийүү, айласы кетип же аргасы түгөнүп турган маалда байма-бай колдонулат. Оозеки тексттеги мындай саптар туруктуу калыптанган ыр саптары деп кабылданат жана сюжеттик өзөктүн тулку боюнда дайыма учурайт.

Ал эми «деп ошентип турду эми», «деп ошентип алганда», «мына ошентип турганда» жана «ошо сөздү айтканда» - деген сыяктуу ыр саптары дагы эпикалык текстте дээрлик көп ирет кездешип, тексттеги айтылып жаткан ойду тактап, толуктоо киргизүү үчүн колдонулат:

Деп ошентип турганда,

Ошо кезде бай Жакып

Бай жигитке айтты эле:

Колдогону шай жигит,

Шай жигитке айтты эле.

«Кысыр эмди байтал бар,

Байталды алып төтөлөп,

Азыр келгин жетелеп,» -

Деп ошентип алганда [3, 46-б.].

Мисалда көрүнүп тургандай, «деп ошентип турганда» деген сап жети ыр сабынан кийин эле кайра «турганда» деген сөзү «алганда» деген бирине-бири уйкаш сөз менен алмашып, «деп ошентип алганда» болуп колдонулуп жатат. Мындан тышкары «бай жигитке айтты эле», «шай жигитке айтты эле», «жетелеп» жана «төтөлөп» деген сөздөрдүн уйкашып айтылып жаткандыгы текстке өзүнчө бир көрк берип, өзгөчө бир таасир калтырбай койбойт.

Оозеки текстте «береки», «жанагы» деген сыяктуу сөздөр сап аралык ойдун тутумун улантуу үчүн колдонулат. Маселен:

Атаңдын көрү дүнүйө,
Жалынан кесип алды эми,
Суусагандай бал берди,
Береки турган балага
Кыя кесип жал берди [3, 35-б.].

Ал эми «ээ», «оо», «оой», «ээй» - деген форма башталыш этапта, же кээде ыр сабынын акырында рифма ээ, рефрен сыяктуу түзүлүштө колдонулат:

М: Ээ, ошо кезде түгөтүң,
Төркашканын үстүнөн
Карап турду солкулдап.
же, Ээ, айланайын жаныбар,
Бул айтканың кеп эмес.
же, Алаканын шак коюп,
Оо, кокуй дүйнө, - деп коет
Ээ, бабам Манас турбайбы [3, 193, 246-бб.].

«Муну мындай таштайлы», «ошондон кабар баштайлы» жана «мындан кабар баштайлы» - деген сыяктуу саптар бир окуядан экинчи окуяга өтүп жаткан кезде байланыштырып туруучу функцияны аткарат.

М: Муну мындай таштайлы,
Азиз кандын Алмамбет
Кабарынан баштайлы.
же, Муну мындай таштайлы,
Аппак сакал Айкожо
Мындан кабар баштайлы,
же, Муну мындай таштайлы,
абылан Кошой, эр Бакай

Мындан кабар баштайлы, [3, 46-б.] жана башка ушул сыяктуу ыр саптары эпосто ар бир каарманга байланышкан жаңы окуя башталаарда колдонула берчү көрүнүш.

Оозеки текстке мүнөздүү болгон өзгөчөлүк бул кайталоо экендиги белгилүү. Аны оозеки текстти окуп жатканда байма-бай кездештирүүгө болот. Көбүнчө эпостун сюжетиндеги окуяларды баяндап жатканда, баатырлардын эрдиктерин, алардын минген аттары, колдонгон курал жарактары ж.б. жөнүндө сөз болгон учурда аларга карата колдонулган көркөм сөз каражаттарынын кайра-кайра кайталанып айтылгандыгын көрүүгө болот. Буга далил катары бир нече мисалдарды келтирели:

М: Кабылан Манас айкөлүн
Берен Манас көк жалың
же, Кара кезек кыргагы,
Кагылайын Сыргагы.
же, Катагандын эр Кошой,
Кабылан сындуу зор Кошой
же, Алтын ээрлүү, жез буура
Кабылан Бакай көк жалың,
же, Уламаны уласа,
Анын жайын сураса,
Лена суусун бойлогон,
Күндө кумар ойногон,
Эки өтүктүн бөкчөсү
Казактардын Көкчөсү.
же, Атка жеңил тайга чак,
Кагылайын эр Сыргак.
же, Алтын көкүл жаш Айдар,
Акын ошо мас Айдар ж.б. [3, 72-97-307-бб.].

Эпостун оозеки текстинде негизги каармандарга карата айтылган жогоркудай эпитеттер ошол баатыр жөнүндө эпосто канча жолу сөз болгон болсо ошончо жолу кайталанып колдонула берет. Ошондой эле баатырлардын минген аттарына, колдонгон куралдарына, жасаган эрдиктерине карата колдонулган көркөм сөз каражаттары дагы бир нече жолу, бирок кээ бир саптары өзгөртүлүп, алымча кошумчалары менен айтыла берет. Маселен, Манастын дүрбүсү жөнүндө эпосто төмөнкүдөй айтылат:

Кабылан Манас айкөлүн
Кере кулач төш жайып,
Кетмен ооз, кең дүрбү
Кармай калып кабынан,
Каруусу алтын сабынан,
Сууруп алып койнунан,
Кере кулач койнунан
Оң чыгырык имерип,
Оң көзүнө жиберип,
Сол чыгырык имерип,
Сол көзүнө жиберип [2, 106-б.].

Бул мисалда Манас «эгизим кайда жүрөт» деп Алмамбет менен Сыргак чабуулга кеткенде алардын артынан издеп чыгып, дүрбү салып жаткан убагын баяндап жатат. Ал эми окуянын андан ары уланышында төрт баатыр (Манас, Алмамбет, Сыргак, Чубак) элинен алыс узак кетип, «жылгындуу кенен кең Талас, жерим эсен барбы», «аз гана кыргыз, көп ногой, элим эсен барбы» деп Манас дүрбүсүн алып чыгып, күн чыгышты беттеп дүрбү салып карап турган жери мындай айтылат:

Кере кулач төш жарып,
Кармай калып колунан
Карыш алтын сабынан,
Сууруп алып койнунан,
Кере кулач мойнунан,
Дүрбүнү колго алды эми.

Дүрбүнүн жайын сурасаң, [2, 366-б.] - деп айтуучу ал ортодо дүрбүнү Бөлөкбай деген төкөр уста жогорку чеберчилик менен алтын, күмүштөн оюу салып жасап, анан экөө кыяматтык дос болгонун кайталоо иретинде баяндап берип, андан ары,

Кармай калып мойнунан,
Карыш алтын сабынан,
Сууруп алып ошондо,
Бой тумар карыш кабынан,
Оң чыгырык имерип,
Оң көзүнө жиберип,
Сол чыгырык имерип,

Сол көзүнө жиберип, [2, 367-б.] - деп Манастын дүрбү салганын улантып айтып берет. Мындай кайталоо эпостун сюжетиңде башка баатырлар дүрбү салып, байкоо жүргүзгөн учурларда деле колдонула берет. Эми ушул эки мисалды салыштырып карап көрсөк, биринчи мисалда кездешкен «кетмен ооз, кең дүрбү» деген салыштырма эпитет экинчи мисалда кездешпейт. Анткени оозеки айтылып жаткан текст туруктуу болбойт, кээ бир саптар түшүп калса, кээ бирлери мүмкүнчүлүккө жараша алымча, кошумча киргизиле тургандыгы анык.

Ал эми биринчисиндеги «кере кулач төш жайып», «кармай калып кабынан», «каруусу алтын сабынан» жана «кере кулач койнунан» деген көркөм саптар экинчисинде «жайып-жарып», «кабынан-колунан», «каруусу-карыш» жана «койнунан-мойнунан» деген сөздөр менен алмашып туруктуу эмес айтылган. Андан ары айтуучунун дүрбүнүн жаралуу тарыхын баяндап бергенден кийинки айтылган төрт сап ыр жогоруда айтылган саптарга үндөшүп айтылганы менен аларга окшобогон: «кармай калып мойнунан, карыш алтын сабынан, сууруп алып ошондо, бой тумар карыш кабынан» деген ыр саптары менен берилген. Акыркы саптардагы «оң чыгырык имерип, оң көзүнө жиберип, сол чыгырык имерип, сол көзүнө жиберип» деген саптар эки мисалда тең бирдей окшош саптар менен берилген.

Эпостун оозеки текстинде сюжеттин мазмунундагы убакытты, мезгилди билдирген саптарга мисал келтирип көрсөк:

М.: Алты күндү жол жүрүп,
Айныбастан мол жүрүп.
Жети күнү жол жүрүп,
Санабастан мол жүрүп.
же, Жети күндөр болгончо,
Сегиз күнгө толду - деп,
Тогуз күнү болду - деп,
Он күн таамай болду - деп.

же, Бейшембинин күнүндө,
Жуманын кадыр түнүндө.
Күн жайылып толгондо,
Улуу шашке болгондо [2, 57-247-114-66].

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, оозеки текстте мындай ыр саптары окуянын кайсы

убакта болгонун, ортодон канча убакыт өткөнүн белгилеп айтуу максатында байма-бай колдонула берет.

Оозеки текстте «жабуу, жабуу, жабуу - деп», «мөндү, мөндү, мөндү - деп» жана «карма, карма, карма - деп» ж.б. жардамчы формулалар дээрлик көп кездешет:

М.: «Жабуу, жабуу, жабуу» - деп,
Жакшылап жаа тарталбай,
Качып алган сандан көп.
«Мөндү, мөндү, мөндү» - деп,
Мөндү ичинде билинбей,
Безип жүргөн мындан көн.

же, «Карма, карма, карма - деп,
Буруттарды жайла» - деп.

же, «Макул, макул, макул» - деп,
Ошо кезде эр Мажик.
Деп ошентип калганда,
«Макул, Мажик, макул - деп,
Бул айтканың акыл кеп.

же, Жаактардын эр Үрбү
«Айда, айда, айда» - деп,
Бүт кошуунду айдаган.
«Аста, аста, аста» - деп,
Ошо кезде Алакең

Эми кыргын салды эми [2, 141-229-261-269-66].

Мындай жардамчы формулалар оозеки тексттин поэтикалык мазмунун ачып берип, айтуучунун ой жүгүртүүсү жандуу жана эркин болуп жаткандыгын тастыктап турат.

Айтуучу оозеки тестти төгүп айтып жатканда каармандардын ички сезимин, эмоциясын күчтүү сезим менен ырааттуу берүүгө аракеттенет.

М.: «Ай-хай, ай-хай, айхайлап
Коктуда өлгөн кыргыздын
Кунун алам» - деп айдап
же, Хай-хай-хай-хай дегенде
Кармаша келген зор болот.

же, Ыңа-ыңа ыңаалап,
Бар балакет баары ыйлап [2, 51-224-314-66].

Бул саптардагы «ай-хай, ай-хай», «хай-хай-хай-хай» деген ички сезимди билдирген сырдык сөздөр көбүнчө баатырлар майданда салгылашып жатканда алардын чын жүрөктөн аябагандай зор күч менен урушуп жатканын билдирүү үчүн импровизация учурунда колдонулат.

Мындан тышкары кубулуштардан, буюмдардан ж.б. чыккан табыш, элес тууранды сөздөр дагы оозеки тексттин жүрүшүндө көп кездешет:

М.: Күрсө-күрсө күрсүнүп,
Булдурсуну бурча бар.
Тарса-тарса-тарса-деп
Тарсылдаган үн чыгат.

же, «Дүпө-дүпө, дүпө-дүп
Карса-карса, карса-карса
Каарданып бу түгөт,

Кабылан Манас көк жал шер
Колдочу кудай» - деп айтып.
же, Деп ошентип калганда,
Дүпө-дүпө үн чыгат,
Дүкүлдөгөн үн чыгат,
Чака-чака үн чыгат,
Чакылдаган күү чыгат.
же, Кызый-кызый кеп айтты
Кызыгалак Тазбаймат [2, 54-274-244-66.].

Мына ушундай ыр саптарындагы үндү, дабышты, кыймыл-аракетти билдирген тууранды сөздөр дагы оозеки текстте көп кездешүүчү көрүнүш.

Деп ошентип турду эми.
Ошо кезде бай Жакып
Көз кырын салды жээктеп,
Нечен түркүн тээктеп,
Кыйла жерге барды эми.
Ошо кезде бай Жакып [2, 36-б.].

Оозеки текст кагазга түшө элек кезде эпостун поэтикалык ырагында поэтикалык көркөм каражаттардын жардамы менен жана ошондой эле калыптанган формулалардын негизинде эркин баяндалып жүрүп олтурат. «Ошо кезде бай Жакып» ушул ыр сабы Жакыптын ички оюн ачууга жол берип, тексттеги «жээктеп», «тээктеп» деген сөздөр аркылуу биринчиден, уйкаштык аркылуу айтылып кеткен сыяктанса, экинчиден, оозеки айтууга мүнөздүү «каймана ой», «туюнтма ой», «кыйыр ойду» берип жатат. «Көз кырын салды жээктеп» – бул жээк маанини айтып жаткан жок, Жакып сыдырып карап олтурду деген маанини берсе, кийинки сап «нечен түркүн тээктеп» - кыналып карады дегенди түшүндүрүп жатат. «Кыйла жерге барды эми» - деген сап кыйла жолду басты деп жаткан жок, оюнда (кыялында) алыска барды деп оозеки айтуучулуктагы каймана түшүнүк айтылып жатат. Тексттеги кайталануучу мисалы, «ошо кезде бай Жакып» деген ыр сабы 6 сап ыр жолунда 2 жолу кайталанып жатат. Мындай форма оозеки айтууга гана таандык өзгөчөлүк экенин көрөбүз.

Жогоруда келтирилген мисалга үндөш ыр саптары оозеки текстте эпостун башка дагы каармандарына карата окуянын ар кандай кырдаалына жараша айтыла берет.

М.: Деп ошентип турганда,
Ошо кезде Акбалта
Сары сазды жээктеп,
Берки жакты тээктеп,
Мына ошондо Акбалта
Жылкыларга барды эми [2, 38-б.].

Биринчи келтирилген мисалдагыдай эле бул жерде дагы «деп ошентип турганда, ошо кезде Акбалта»

деген саптар Акбалтанын оюн толуктап, андан ары «көз кырын салды жээктеп» деген саптын ордуна «Сары сазды жээктеп» кайсы бир жердин аты, топоним катары колдонулуп, кандайдыр бир саздак жердин жээгинде туруп, «берки жакты тээктеп» дегени саздак жердин бери жагын кынаптап карап турду деген оюн айтып жатат. Биринчи мисалдагыдан айырмаланып, «ошо кезде Акбалта» деген Акбалтанын оюн толуктаган маанидеги ыр сабы 6 сап ыр жолунда экинчи ирет дагы кайталанып, бирок «мына ошондо Акбалта» деп өзгөртүлүп берилип жатат. Ал эми биринчи мисалдагы «кыйла жерге барды эми» деген саптын ордуна «жылкыларга барды эми» деп каймана мааниде эмес, ойду түз мааниде берип жатканына күбө болдук.

Демек, манасчы эпосту айтып жатканда даяр сөздөрдү айтып жиберүүгө убактысы да, мүмкүнчүлүгү да жок болгондуктан өзүнүн табият берген талантына жараша төгүп айткандыгына байланыштуу, манасчынын айтуу стилине ылайык эпостун формулалык көркөм тили бир нече жолу кайталанып айтылгандыгын, б.а. кайталоо аябай жыш колдонула тургандыгына, мааниси жок, белгисиз, тууранды жана сырдык сөздөрдүн кошулуп айтылып, оозеки тексттин жазма текстке караганда жылма айтылбай тургандыгына күбө болдук.

Жыйынтыктап айтканда, оозеки тексттин негизги өзгөчөлүгү:

- Оозеки чыгарманы айтып жаткан адам тарабынан тексттин сюжети автоматтык түрдө эсинде болгону.
- Ал кайсы убакта болбосун, кайсы окуясы болбосун жадыбалдай айтылганында.
- Канчалык көп айтса, ошончолук импровизациясын өстүргөнүндө. Дайыма өзгөрүүнүн үстүндө болот дагы баштапкы маңызы сакталуу менен калганын вариациялап жүрүп олтурганында.

Ошентип «Оозеки түрдө жаралып, оозеки түрдө жашаган поэзия (кагазга түшүп, фиксация болгонго чейин) эч качан бир калыптагы туруктуу текстке ээ эмес. Бул өзгөчөлүк лирикалык жанрга кандай мүнөздүү болсо, ошондой эле даражада эпоско да тиешелүү» [1, 508-б] - деп окумуштуулар белгилегендей, ооздон-оозго өтүп оозеки айтылып келген текст эч качан туруктуу сакталбай тургандыгын айтууга болот.

Адабияттар:

1. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү -Б.: 2004. -572 б.
2. Классикалык изилдөөлөр жана тексттер Китепте: Манас ШАВ -Б.: Принт Экспресс, 2019 -496 б.
3. «Манас»: Ш.Азизовдун варианты боюнча -Б.: «Кут-Бер», 2013. - 408 б.